

REVISTA FILOLOGICĂ

ANUL I

N-RUL 3

OCTOMBRIE 1927

ORGAN AL CERCULUI DE STUDII FILOLOGICE

DE PE LÂNGĂ

FACULTATEA DE FILOSOFIE ȘI LITERE
DIN CERNĂUȚI

DIRECTOR: AL. PROCOPOVICI.

S U M A R :

S. PUȘCARIU: *otăll.*
chil.

I. ȘIADBEI: Fragmentul Leviticului românesc dela Belgrad.

A. GETZLER: Note asupra limbii lui Chrestien de Troyes.

A. PROCOPOVICI: Din istoria pronumelui în limba românească. III.

G. NANDRIȘ: Răzeș (despre cuvânt și instituție).

NECROLOGURI: Vasile Pârvan (T. SAUCIUC-SĂVEANU), Wilhelm
Thomsen (G. NANDRIȘ), Hugo Schuchardt (E. HERZOG).

RAPOARTE. — BIBLIOGRAFIE. — INDICELE VOL. I.

Prețul Lei 400.—

CERNĂUȚI 1928

DIN ISTORIA PRONUMELUI ÎN LIMBA ROMÂNEASCĂ.

3. IPSE ȘI PRONUMELE ROMÂNESC AL IDENTITĂȚII¹⁾.

Lat. *ipse* și-a păstrat în cuprinsul limbii românești vechea funcțiune de pronume al identității (cfr. *ego ipse* „eu însumi“, „chiar eu“, „eu în persoană“), fără ca să intre în legătură cu vrun alt element, numai în dialectul istroromânesc și aromânesc: istrorom. *ăns*, arom. *insu*. Istrorom. *ăns* a primit pe urma influenței croat. *sam* (= „ipse“ și „solus“) și înțelesul de „solus“, întocmai precum drom. *singur* < *singulum* a ajuns să aibă grație slav. *sam* și funcțiunea semantică de „ipse“²⁾.

Încolo continuatorii români ai lui *ipse* servesc ca pronume personal. Împrejurarea că în această calitate erau preferiți lui *ille* după prepozițiuni, a făcut ca să apară forme de pronume personal ca drom. *dânsul*, arom. *năs* etc., cu *d-*, resp. *n-*³⁾.

Știm apoi că lat. *ipse* a devenit și pronume demonstrativ

¹⁾ Cele cuprinse în studiul de față au format în mare parte obiectul unei comunicări făcute în ședința Muzeului limbii române din Cluj în ziua de 21 Aprilie 1924. Cum nu poți trece prin Muzeul limbii române fără ca să te alegi cu bogate sugestii, articolul acesta îi datorește vr'o câteva îndreptări.

²⁾ V. S. Pușcariu, *Studii istroromâne* II, pag. 165 și 216.—Arom. *insu* e atestat cu funcțiunea de pron. al ident. în P. Papahagi, *Basme Aromâne*. Aceleași rosturi le dă Papahagi, în glosarul său din *Megleno-Românii* II, pag. 102 (236), și megl. *qns*, traducându-l prin „insuși, ipse“. Autorul ne trimite aci la G. Weigand, *Vlacho-Meglen*, pag. 17, unde plur. *qnš* e tradus prin „Personen“, și pagina 22, unde (*qns*), plur. *qnš* este înșirat printre substantive și unde se arată că lui *qnš* meglenoromân îi corespunde drom. *inși* și *inși* și arom. *inși*. Prin urmare, se pare că megl. *qns* nu ne este atestat deocamdată decât ca substantiv cu înțelesul de „persoană“, „individ“ (v. mai jos).

³⁾ V. W. Meyer-Lübke, *Gramm. d. rom. Spr.* II, pag. 597—598; cfr. S. Pușcariu, *Etym. Wörterb.*, pag. 75—76, Candrea-Densusianu, *Dicț. et.*, pag. 131—132.

și că s'a păstrat ca atare pe aiurea în România. De la accepțiunea aceasta demonstrativă trebuie să plecăm, pentru ca să-l înțelegem pe *însă* cu funcțiune de conjuncțiune explicativă mai întâiu și demonstrativă apoi¹⁾. De altfel și demonstrativul *aceasta* al zilelor noastre poate să aibă înțelesurile de la cari *ipsa* a evoluat în spre *însă* al nostru: *Gheorghe a declarat că primește toată răspunderea pentru cele dispuse de fratele său fără de știrea lui; aceasta* (= „și anume“ s. „însă“) *fără ca să-și ia vrun angajament și pentru viitor, la caz că lucrurile s'ar repeta*.

Împotriva derivării lui *îns* dintr'o formă latină **insu* cred că nu poate fi invocat megl. *qns*, pe motivul că ar fi trebuit să dea *ans*, ca *ampl'u*, *antru* etc. Acest *ampl'u*, *antru*, etc. l-a primit pe *a-* prin analogie cu formele verbelor acestora accentuate pe terminațiune. O analogie de felul acesta n'a fost cu puțință *însă* la *qns*. Aci *q* accentuat fără îndoială că reprezintă un mai vechiu *ă* accentuat, același *ă*, neaccentuat *însă*, ca în prep. megl. *ăn*. Nimic nu poate să mă facă deocamdată să cred că megl. *ăn s'ar* fi desvoltat dintr'un mai vechiu **an*, cu trecerea lui *a-*, neaccentuat în frază, în *ă-*. Nici n'ar fi de înțeles, în cazul acesta, de ce ar fi fost supus acestei evoluții numai *a-* din prepozițiunea **an*, nu și din prefixul *an-*, ca d. p. în *antrib*, *anflăminzqns* etc. Nu mai vorbesc de faptul că altă dată chiar *a* inițial (*amarum* > *amar*) i s'a împotrivit prefacerii generale a lui *a* neacc. în *ă*, căci condițiile fiziologice ale articulării lui *a-* ar fi putut să se schimbe în cursul veacurilor. Constatăm doară că acel *a* protetic, care este foarte caracteristic de altfel pentru cuvintele meglenite compuse cu pref. *în-*, nu i s'a adăugat prepozițiunii *ăn* și nici lui *qns*²⁾. Să ne mai reamintim că o forma cu *n* ca *inpsuius* este atestată pentru Dacia³⁾ și cunoscută și Dalmației⁴⁾.

¹⁾ W. Meyer-Lübke, *op. cit.* III, pag. 595—596; *Rom. etym. Wörterb.*, s. v. *ipse*. Cfr. și exemplele citate de Dr. H. Tiktin, *Rum.-deutsches Wörterb.*, s. v. *însă*.

²⁾ Cfr. Th. Capidan, *Meglenoromânii* I, pag. 109, 113, 195—196, 98—99.—Pentru părerile asupra acestui *n* a se mai vedea S. Pușcariu, *Etym. Wörterb.*, Candrea-Densusianu, *Dicț. et.*, locurile citate, și lucrările indicate de aceeași.

³⁾ C. I. L. III nr. 2377, cfr. O. Densusianu, *Hist. de la l. roum.*, pagina 62.

⁴⁾ Dr. P. Skok, *Djela jugoslovenske Akademije znanosti i umjetnosti*, Kn. XXV. Zagreb 1915, pag. 50, cfr. DR I, pag. 427.

Șovăirea veche dintre formele cu *n* și cele fără de *n* ale lui *ipse* s'a păstrat până astăzi în compoziția *de + ipso* (s. *ipsa*), ai cărei continuatori, intrând în legătură cu determinări de timp, au de obicei rolul unui prefix, iar în mod excepțional și numai în limba veche încă și rolul unui cuvânt deosebit. Cuprinsul lor semantic poate fi redat prin „chiar de...“ s. „chiar în cursul...“. Se zice *desdeminează*, *desdedeminează* resp. *dizdedeminează*, dar și *dinsdedeminează* (BIBLIA din 1688), *dânzdedeminează* (ODOBESCU, SLAVICI), iar alături de *dizdenoapte* (T. D. SPERANȚĂ) și *dezdenoapte* (S. NĂDEJDE) se găsește și forma *densdenoapte* (PALIA, 1582). Acordul genului se pare că se observă încă, compoziția *de + ipsa* mai fiind simțită ca un cuvânt deosebit, în *dinsă de noapte, întrașternut încă fiind Mihai Vodă, au venit doi căpitani nemțești* (M. COSTIN, ap. LET. I 227/5). Cunoscând însă obișnuințele ortografice ale textelor noastre vechi, am putea ceti aci eventual și *dinsdenoapte*, punând forma aceasta alături de *dâns(ă) de diminează* din *s'au gătit noaptea de cale și a doao zi dânsă de diminează au purces* (MAGAZIN ISTORIKU PENTRU DACIA, I 354/11) sau din *și dâns de diminează i-au lovit* (ib., 236/13). Că acest *dins-*, *des-* etc. a fost simțit încă foarte multă vreme ca un cuvânt deosebit, dovedește faptul că apare mai adese cu al lui *-s* neasimilat lui *d* următor, deci netrecut în *-z*. În sfârșit completăm tabloul compuselor de acest fel cu forma *dânzdemînecate* (DONICI)¹⁾ și constatăm că până și *dânsul* al nostru își are corespondentul său fără de *n* în aromâneasca secolului al XVIII-lea, forma *disu* găsindu-se în scrisul lui Constantin Ucuta (ca *disă* fem. sing. și *diș'i* masc. pl.)²⁾.

Cu prefixul *des-* din *desdeminează* etc. se aseamănă cuvântul *adins*, născut deasemenea din contopirea unei prepozițiuni cu același pronume al identității *ipse*. Candrea-Densusianu au dat, cred, cea mai nimerită explicație acestui *adins*, derivându-l dintr'un vechiu dativ format cu prepozițiunea *ad*³⁾ (cfr. *a lui Vasile*).

¹⁾ Cele mai multe dintre formele înșirate aci sânt citate de Dr. H. Tiktin, *Rum.-deutsches Wörterb.* s. v. *dizdedeminează*, *dizdenoapte*, *dânzdemînecate*.

²⁾ Per. Papahagi, *Scritorii aromâni în sec. XVIII*, pag. 208. — *dis* din I. Dalametra, *Dicț. macedo-rom.*, dacă n'o fi dat chiar după Ucuta, negreșit că nu mai poate fi decât o formă arom. foarte rară. Dalametra adaugă ca exemplu pe *dis nu poati* (dânsul nu poate).

³⁾ *Dicț. et.*, s. v. *îns*.

Reconstruim deci, cu aceeași valoare ca și *illui ipsi* care a dat *eluși*, precum vom vedea, un *ad ipsum illum*, din care a trebuit să iese *adinsu elu* cu înțelesul de „lui însuși“, „lui în persoană“, „chiar lui“, „lui a nume“. Din asemenea construcții, în cari însoția pronume personale, precedându-le, *adins* s'a putut desface cu cuprinsul semantic pe care îl are adverbul *anume*. În această calitate *adins* e astăzi întodeauna precedat de prepozițiuni. Dar pentru această latură a lui trimitem la Dicționarul Academiei și exemplele citate într'insul.

Deasemenea Dicționarul Academiei subliniază faptul că *adins*, ca însoțitor al pron. pers., împreună la început, potrivit cu elementele sale constitutive, o funcțiune prepozițională cu una pronominală: *aînte de toți adinsu voi iubosti pururea aibându* (înțelesul: „să aveți dragoste pentru s. cătră s. între voi înșivă“, cfr. grec. *πρὸ πάντων τῶν εἰς ἑαυτοὺς ἀγάπην ἔκτενῆ ἔχοντες*). Mai apoi e simțit tot mai mult numai pronumele care urmează după *adins* ca purtător al funcțiunii pronominale, încât *adins* rămâne numai cu funcțiunea prepozițională: *cându se va împărți casa adinsu* („între“) *eiși atunci se va pustii* (a. 1652) MAG. IST. IV 243/14. Nu cred că este cu puțință și cazul invers, ca *adins* să rămâie numai cu funcțiunea pronominală, căci nu pot să-l traduc prin „însuși“, împreună cu Dicționarul Academiei, în acest *canon... adins eluși așa poruncește PRAVILA* (a. 1652), ap. TDRG. Ne lipsește întreg contextul, spre a putea supune exemplul din urma unei analize minuțioase, dar mi se pare că și aici *adins* se tâlmăcește mai bine ca prepozițiune prin „întru“. De altfel în amândouă exemplele din urmă i s'a adăugat *-și < ipsi* (v. mai jos) lui *ei* resp. *elu* (*eiși*, *eluși*), pentru că funcțiunea de pronume al identității exprimată prin *-și* n'a mai fost cuprinsă pentru subiectul vorbitor în *adinsu*. În citația făcută mai sus din Cod. Vor. însă, *voi* nu a primit acest adaus, căci era precedent de *adinsu* care mai păstra și cuprinsul semantic al lui *ipse*. Acest rost prepozițional de „întru“, „în“ al lui *adins* iese și mai bine la iveală în următorul exemplu din Îndreptarea Legii a lui Mateiu Basarab: *să nu fie bărbatul foarte vrăjmaș și să nu fie având adins eluși urâciune*, pentru că aici *adins eluși* a luat locul lui *adesine* din Cartea românească de învățătură a lui Vasile Lupu¹⁾.

¹⁾ Ed. S. G. Longinescu din *Legi vechi rom. și izvoarele lor*, p. 163.

Adins trebuie să fi avut la început forme corespunzătoare și pentru genul fem. și pentru plural: *adins*, **adinsi*, **adinsă*, **adinsē*. Îndoitul aspect al formelor acestora, prepozițional și pronominal, și facultatea lor de a păstra numai funcțiunea de prepozițiune sau de a deveni chiar adverbe (cfr. *in adins*), a făcut ca ele să iasă tot mai mult din categoria cuvintelor flexibile și să devie invariabile. Mai întâiu va fi dispărut orice deosebire între cele patru forme, una putând substitui pe cealaltă ¹⁾, iar pe urma șovăirii acesteia *adins* a câștigat tot mai mult teren, celelalte forme devenind tot mai rare. Vechile deosebiri de gen și de număr reapar însă câteodată până în vremurile sau până aproape de vremurile noastre: *A fost din parte-i și o înadinsă cercare de a constrânge slăbiciunile limbii române* ODOBESCU, I, 250 s. *S'a dat de știre la Eși de cătră isprăvnicie, prin înadinsi trimeși* BELDIMAN, O., 75, cfr. [A luat] *deplină știință prin inadins trimiși*, i d e m, O., 56. În asemenea condițiuni *adins* poate să devie chiar substantiv: *Îi dete o scrisoare de la vornicul Manolache Roset, pre care un inadins o adusese în minuta aceea*. C. NEGRUZZI, I 79²⁾.

Ipse a intrat așadară în limba românească și cu funcțiunile lui preromanice de pronume personal și pronume demonstrativ (conj. *însă*!), dar cel puțin tot atât de adese și cu funcțiunea lui veche de pronume al identității, ca în istrorom. *āns* și arom. *insu*, în *adins* sau prefixul *des-* și variantele lui. Și drom. *îns* subst. și corespondenții lui arom. *insu* subst. și mgl. *ons* subst., cu înțelesul de „individ“, „persoană“, se explică, cred, mai bine, dacă pornim de la funcțiunea de pronume al identității a lui *ipse*, decât dacă pornim de la funcțiunea lui de pronume personal. De altfel și alb. *vēt* „selbst“, „derselbe“, deci pronume al identității cu aceeași accepțiune ca și *ipse*, ajunge să fie substantiv cu același înțeles de „individ“, „persoană“ ca al românescului *îns* (*gjasht vēt* „sechs Köpfe (Mann)“³⁾). În așa împrejurări nu pare de loc probabil ca în toate celelalte cazuri, în cari s'a simțit nevoia de a se introduce în cuprinsul semantic al unui

¹⁾ Lucrurile s'au petrecut deci aci la fel ca în cazul confundării articolelor antepuse *ali* și *ai*. Cfr. *Rev. fil.*, I 1—2, pag. 253—257.

²⁾ Exemplele sânt ale Dicționarului Academiei.

³⁾ G. Weigand, *Alb.-deutsches, deutsch-alb. Wörterb.*

pronume nuanța identității, să se fi alăturat aceluia pronume alt element decât chiar *ipse*.

În anii din urmă s'au făcut, pe cât știu, două încercări de explicare a lui *-și* din forme ca *același*, *atunceși* etc. Cea mai nouă dintre acestea este cea dată de Petar Skok în *Revue des études slaves* III (1923), pag. 75—77, într'un studiu datat din 1921. Dânsul pleacă de la faptul că pronumele demonstrativ serbo-croat poate primi la toate formele singularului și pluralului un adaos *-j* (v. Leskien, *Gramm. d. serb.-kroat. Spr.*, Heidelberg 1914, § 753) și că aceeași prelungire se găsește și la adverbele serbo-croate, mai ales la cele depronominale. Respingând cele susținute înainte de d-sa de Belić și Leskien despre originea acestui *-j*, P. Skok are desigur dreptate crezând că avem de a face aci cu acel *-i* postpus care se găsește în toate limbile slave, care are corespondenți și în celelalte limbi indo-europene (Berneker, *Slav. Etym. Wörterb.* pag. 416) și prin care se dă mai multă pregnanță funcțiunii demonstrative. Comparațiunea cu limba română i se pare că confirmă mai ales părerea lui. El îl aseamănă pe românescul *-a*, care nu întărește ¹⁾ numai pronume demonstrative, ci și adverbe, cu franc. *-ci* < *ecce ibi* și *-la* < *illac* și crede, împreună cu Tiktin (*Elementarbuch*, § 225), că finalul *-și* care li se adaugă formelor pronominale și adverbiale în *-a* derivă din lat. *sic* ²⁾. Dificultatea pe care o întimpina etimologia aceasta din punct de vedere semantic și sintactic, se desleagă în cadrele explicărilor lui P. Skok prin faptul că rom. *-și* e considerat ca un caz de „calque linguistique“ după slav. *-i*, confundat cu conjuncțiunea slav. *-i* „și“. *Acestași* ar fi format deci după scr. *onāj*, dacă nu preferim cumva explicarea prin analogie cu *тѣжъ* (cfr. Leskien, *op. cit.*, § 744); la fel *același* ar corespunde scr. *ovāj*. În cazul acesta chiar *deși* ar fi decalcat după scr. *ako i*. Trebuie remarcat însă, adaugă Skok, că rom. *-și* poate să derive și din lat. *sibi*. Ast-

¹⁾ De fapt astăzi acest *-a* nu mai este un întăritor al funcțiunii demonstrative, căci deosebirea dintre forme ca *acel* și *acela* nu mai este decât de ordin sintactic și nu era de altă natură nici în timpul celor mai vechi texte dacoromânești.

²⁾ Nu mai știu cine a dat mai întâiu etimologia aceasta. O găsim și la Meyer-Lübke, *Gramm. d. rom. Spr.*, II pag. 507, și încă în 1870 la A. de Cihac, *Dictionn.* I, pag. 8 (*același*) și pag. 274—275 (*deși*, *așași*, *asiși*).

fel *însuși* se vede că trebuie explicat din *ipse sibi*, ceea ce corespunde întocmai cu bulg. *sam-si* (cfr. Sandfeld Jensen, *Gröbers Grundriss der rom. Philologie*, I, ed. 2-a, pag. 526). Lui Skok i se mai pare că și *cineși*, compoziție căreia *-și* îi dă un înțeles distributiv, s'a format cu același *-și* < *sibi* ca și *însuși*. Totuși ar putea fi după dânsul și < *quem sic*, căci ar avea în cazul acesta corespondenți în formele *gdôj, dôj* < *кѣто+и*, pe cari le-a auzit în satele Begi și Kolići în Croația. *Cevași* are un pendant analog în *kaj* < pl. n. *+i* (Berneker, pag. 673), iar în *careleși* „lequel“ *-și* este mai degrabă *sic* decât *sibi*.

Explicările lui Skok sânt desigur foarte limpezi și ingenioase, dar ele au totuși un cusur mare. Dânsul nu insistă asupra deosebirii semantice dintre forme ca *acela*, *îns*, *acia* etc. pe de o parte și forme ca *același*, *însuși*, *aciași* pe de altă parte, din cari rezultă că *-și* are în cazurile acestea alte rosturi în românește decât *-j* resp. *-i* în slavonește: *omul acela* = *acel om* are înțelesul de „ille homo“, *același om* înțelesul de „idem homo“. Chiar și faptul că în funcțiune atributivă *acela* poate să stea numai după substantivul pe care îl determină, iar *același* numai înaintea substantivului său, este foarte semnificativ. Există deci între *acela* și *același* și o deosebire sintactică pe lângă cea semantică.

Ar mai fi de observat că deși uzul limbii românești cunoaște și un *cela* (= *cel + a*) alătura de *acela* (= *acel + a*), nu se poate spune totuși decât *același* cu *a-*, ceea ce dovedește de asemenea că *-și* nu poate fi considerat aci numai ca un element de întărire a funcțiunii demonstrative, de același fel ca și *a-* sau slav. *-i*.

Mie mi se pare că adevărata etimologie a lui *-și* este cea cuprinsă în cealaltă explicație la care făceam aluzie mai sus, dată de I. A. Candrea în *Psaltirea Scheiană I* (1916), pag. 230, care-l derivă din *ipsi* > **issi*. Reproduc aci întocmai cele spuse de Candrea în legătură cu etimologia aceasta (pag. 229—230):

„Formele de pronume *ci(n)reși*, *cuiși* merită o atențiune deosebită.

Finalul *-și* e în genere considerat ca rezultat din *sic* sau *sibi*. Dacă examinăm însă toate cuvintele în care apare această finală, constatăm că înțelesul pe care-l avea *sic* sau *sibi* nu-

poate corespunde în cele mai multe cazuri. În textele din veacul al XV-lea găsim finalul *-și*:

1°. La pronumele de dativ: *cuiși*, *eiși*, *luiși*, *loruși*, *șieși*, *căruiuși*, *aceluiuși*, *acelorași*, etc., apoi, prin analogie, în: *cineși*, *eluși*, *sineși*, *care(le)și*, *același*, *acestași*, etc. Tot astfel în: *(el) însuși*, *(ei) înșiși* după analogia lui *lui însuși*, *lor înșiși*.

2°. În adverbele: *acieși*, *acmuși*, *acoloși*, *așași*, *atunceși*, *cătuși*, *cumuși*, *încăși*, *îndatăși*, *niceși*, *totuși*, etc.

Comparând aceste forme cu cuvintele corespunzătoare romanice am ajuns la convingerea că la baza lui *-și* nu stă nici *sic* nici *sibi*, ci *ipsi* > **issi*. Astfel, lui *acestași* îi corespunde ital. *stesso* < *iste-ipsum*, lui *careși* ital. *qualesso* < *qualem-ipsum*, *șieși* e perfect identic cu span. *síse* și retor. *sves* < *sibi ipsi*.

Punctul de plecare a trebuit să fie acesta din urmă precum și formele de dativ *cuiși* < *cui ipsi*, *luiși* < *illui ipsi*, după modelul cărora s'au construit apoi dativul: *eiși*, *loruși*, *aceluiuși*, *căruiuși* etc. Mai târziu, finalul *și*, întrebunțat înainte numai în urma pronumelui la dativ, s'a adăugat și la celelalte cazuri de singular și plural ale pronumelor, dând naștere formelor *cineși*, *sineși*, *eluși*, *același*, *acelorași* etc. Faptul că și dela dativul masculin s'a generalizat pentru ambele genuri și pentru toate cazurile dela singular și plural nu trebuie să ne mire. Același lucru s'a întâmplat cu retor. *sves* < *sibi ipsi*, care se întrebunțază nemo-dificat în: *jeu sves* (= eu însumi), *ti sves* (= tu însuți), *el sves* (= el însuși), *nus sves* (= noi înșine), etc., și chiar în limba noastră poporul a ajuns să înlocuiască pe *eu însumi*, *tu însuși*, etc., printr'o formă unică *eu însuși*, *ea însuși*, *noi însuși* sau *noi înșiși*, etc.

Întocmai ca în românește se întrebunțază *самъ си* (< *самъ* „însu“, *си* „-și“) în bulgărește: *азъ самъ си* sau *самъ си азъ* = *eu însu-și*, *той самъ си* (sau *самъ си той*) = *el însu-și* și tot astfel *себѣ си* = *sie-și*, *себе си* = *sine-și*, etc.

În ce privește adverbele *acieși*, *acmuși*, *acoloși*, *atunceși*, etc., care însemnează „tot aici“, „chiar acum“, „tot acolo“, „tot atunci“, compară germ. *daselbst* și expresiunea nunc *ipsum* „chiar acum“ întrebunțată adesea de Cicerone: *quin nunc ipsum non dubitabo rem tantam abjicere* (Art. 7, 3; comp. și *nunc ipsum ea lego, ea scribo, ut*... *ibid.* 12, 40). Pentru *niceși*, comp. *neque ipse* (Cicero, *De fin.* 5, 88; Tit. Liv. XXIII, 18, 4).

Etimologia lui Candrea se întemeiază deci — foarte convingătoare, recunosc, dar nu îndeajuns de lămurită — pe o simplă apropiere făcută între limba românească și celelalte limbii române. Ea nu-și găsește motivarea și în însăși evoluția limbii românești. O etimologie nu se cere descoperită numai, ci și înțeleasă, lucru pentru care este nevoie ca să putem descrie dezvoltarea cuvântului, cel puțin în liniamente generale, de la obârșia lui până la cele mai nouă ale lui aspecte. Firește că asemenea investigații nu prea încap în cadrele unei descrieri a limbii textelor rotacizante din veacul XVI-lea, într-o carte a cărei economie nu admite în asemenea cazuri decât indicații sumare.

Convinși de Candrea că *-și* al nostru derivă din lat. *ipsi*, nu vom putea fi totuși de acord cu dânsul în ce privește unele dintre afirmațiile făcute de el în cursul expunerilor reproduse mai sus.

Nu prea este de înțeles de ce la început *ipsi* ar fi fost cu puțință numai după dativul singular al pronumelui masculin (*luiși* și *cuiși*) și de ce în toate formele celelalte ar fi pătruns numai mai apoi pe calea analogiei. Acest *ipsi* putea fi doară și dat. sing. fem., nom. și acuz. plur. masc. și chiar dat. plur. masc. și fem. *ipsis* n'a putut să dea decât *-și*. Nu încapă nici o îndoială prin urmare că alătura de *illui ipsi* > *luiși* a putut și a trebuit să stea și *illae ipsi* > *eiși*, *illi ipsi* (acuz.) > *eiși* și *illorum ipsis* (masc. și fem.) > *loruși*.

Că *eu însumi*, *tu însuși* etc. ar fi fost înlocuit în uzul popular prin *eu însuși*, *tu însuși* etc. și că lucrurile nu s'au petrecut invers, este o afirmație lipsită deocamdată de orice probe doveditoare că cuprinde de fapt un adevăr. Oricum, dacă *eu însumi* (*ego ipsum mihi*) și *tu însuși* (*tu ipsum tibi*) ar fi forme mai vechi, atunci ar trebui să admitem că alătura de ele a existat și un *el însuși* (*illum ipsum sibi*)¹⁾, deci cu un *-și* din *sibi* nu din *ipsi*. Nu i se poate tăgădui astfel a limine orice rol lui *sibi* în istoria variatelor forme în *-și*. În privința aceasta punctul nostru de vedere este foarte apropiat de cel al lui P. Skok.

Nu numai atât, acum după apariția studiului lui P. Skok nu trebuie să excludem nici posibilitatea unui amestec oarecare

¹⁾ Nu *illum ipsum illi* care ar fi dat *el însui*, căci în *eu însumi* și *tu însuși* encliticele *-mi* și *-ți* sânt reflexive, însemnând aceeași persoană ca și subiectul, corespund deci lui *sibi* nu lui *illi*.

al lui *și* < *sic* printre formele acestea în *-și*. Desigur că aceste forme românești în *-și* au putut fi apropiate de formele corespunzătoare slave în *-i*, acest *-i* fiind confundat de noi cu conjuncția *i* „și“. N'am avea de a face în cazul acesta chiar cu un „calque linguistique“, dar cel puțin cu o influență slavă, exercitată prin intermediul lui *și* < *sic* al nostru, influență care ar fi putut să sporească vitalitatea formelor noastre vechi în *-și* și să contribuie la înmulțirea lor.

Dublarea pronumelui personal în exemple ca *mie-mi strică*, *ție-ți strică*, *lui i strică*, *sie-și strică* sau, la plural, *nouă ne strică*, *vouă vă strică*, *lor le strică*, *sie-și-strică* este o particularitate a limbii noastre care se găsește și în celelalte limbi balcanice. Nu putem preciza însă de unde și-a luat începutul¹⁾, dar în asemenea cazuri s'ar și prea putea ca două sau mai multe populațiuni cari au trăit în asemănătoare condițiuni politice, geografice, istorice, culturale și sociale în general, să fi creat în mod independent aceleași formule lingvistice. Cât despre limba românească, condițiunile pentru această dublare a pronumelui personal au fost date înlăuntrul ei sau cel puțin și înlăuntrul ei. Pornesc de la *șie-și* < *sibi ipsi*, păstrat, cum relevază Candrea, și în engad. *sves*. Dar *ipse* se găsește ca element conjunct, în legătură cu pronumele personal, și în obvald. *mets* „eu însumi“, *tets* „tu însuși“ etc.²⁾

Sântem nevoiți deci să admitem că și *ipse* a avut form-conjuncte pe lângă cele absolute ca întreg pronumele personal. Lui *șie-și* trebuia să-i corespundă mai întâiu un **mie-și* < *mie hi ipsi*, **ție-și* < *tibi ipsi*, *lui-și* < *illui ipsi* etc., dar *-și* < *ipsi* fiind confundat cu *-și* < *sibi*, analogia cu *șie-și*, interpretat ca *sibi sibi*, a făcut ca să apară și forme ca *mie-mi*, *ție-ți*, *lui i* etc. Aceasta trebuie să fie calea principală pe care am ajuns la dublarea pronumelui. Dovada peremptorie că lucrurile trebuie explicate așa, cred că o face faptul că alătura de *lui-și* nu pot fi atestate din textele noastre vechi și forme ca **mie-și*, **ție-și* etc. Formele conjuncte *mi*, *ți* puteau să aibă și funcțiune reflexivă,

¹⁾ Cfr. și Th. Capidan în DR III, pag. 162.

²⁾ V. W. Meyer-Lübke, *Rom. etym. Wörterb.*, nr. 4541, cfr. și Th. Gartner, *Raetorum. Gramm.*, 1883, pag. 102-103; idem, *Handbuch der rätorum. Sprache und Lit.*, Halle a. S. 1909, pag. 219-220.

d. p. în *mi-am spus*, *ți-ai spus*, în opoziție cu *mi-a spus*, *ți-a spus*, iar **mie-și*, **ție-și* au devenit forme de prisos din clipa în care *-și* a fost simțit ca pronume reflexiv, ba chiar forme nefirești, pentru că acest *-și* reflexiv era de persoana a 3-a și nu mai era la locul lui pe lângă pronumele de persoana 1-a și a 2-a. *Lui-și* însă s'a mai păstrat o bucată de vreme, căci *lui* și *-și* (< *sibi*) erau de aceeași persoană, iar raportul dintre *lui-și* și *lui i* a putut fi simțit acum oarecum același ca între *și* < *sibi* (d. p. în *și-a spus*) și *i* < *illi* (d. p. în *i-a spus*). Nefirească devenia astfel aci prezența lui *lui*, nu a lui *-și*, căci persoana a treia are în cazul acesta pentru funcțiunea reflexivă o formă specială: *șie*. De aceea nici *lui-și* nu s'a putut menține, vechiul *șie-și* recucerind în cele din urmă întreg terenul, dar primind prin noua interpretare a lui *-și* o nuanță pe care n'o avea înainte. În calitatea aceasta de reflexiv, *lui-și* ia mai adese locul lui *șie* în scrisul lui Coresi. Citez, dintre multe altele, numai două locuri din Psaltirea Scheiană, în cari *șie* a fost înlocuit de el prin *lui-și*: „*Prema lui adură fărăleage șie* ^{129/9}, *tremise Moysii șerbulă său, Aaronă ce elu alese șie* ^{345/3} 1). Aceasta nu vra zică însă că un asemenea *lui-și* n'ar fi fost cu puțința în afară de graiul textelor rotacizante și înainte de secolul al XVI-lea.

Și în *aceiași* terminațiunea *-și* trebuie explicată din nom. plur. *ipsi*, fără ca să mai admitem vro analogie oarecare. De fapt *idem homines* „*aceiași oameni*“ are aproape același înțeles ca și *illi ipsi homines* „*chiar acei oameni*“, „*aceiași oameni*“. La singular se va fi zis mai întâiu **acelasu* (-*su* < *ipsum*, *issum*). Pe calea analogiei a apărut apoi forma *acelaș* resp. **acelașu*, întocmai precum se zice și *paș* în loc de *pas* după plur. *pași*. Analogia a fost provocată însă în cazul acesta înainte de toate de lipsa oricărei deosebiri între dativul singular *-și* < *ipsi* și dativul plural *-și* < *ipsis* în forme ca sing. *sie-și*: plur. *sie-și*, sing. *lui-și*: plur. *loru-și*, etc. și chiar sing. *aceluași*: plur. *acelorași*. Pe urma lui *acelora + și*: *acelua + și* trebuia să se ajungă deci de la *aceia + și* la *acela + și*. Forma **acelașu* prin urmare, dacă a existat de fapt cândva, nu poate să fi avut decât o existență foarte efemeră. Astfel acest *-și* al identității devine invariabil, căci din capul locului putea să fie masculin și feminin, să aibă funcțiune

1) Cfr. I. - A. Candra, *Psaltirea Scheiană* II, pag. 79/10, 229/32-33 și alte locuri de felul acesta după glosar.

de singular și de plural, iar apoi, pornind de la identitatea nominativului și dativului masculin la plural și poate și de la alte apropieri (v. *pași* — *paș*), a putut să reprezinte orice caz. În felul acesta *-și* înlocuiește toate celelalte forme ale lui *ipse* și *ipsa* conjunct. De altfel compoziția *eccum illum illac ipsi* nu este românească numai. O regăsim întocmai în obvald. *k^uel lets* „eben dieser, derselbe“ 1).

În literatura noastră veche îl întâlnim pe acest *-și* mult mai adese de cât în uzul graiului de astăzi. Iată vr'o câteva exemple culese în *Jahresbericht* VII, p. 231—232 de Eugen Neumann, pentru care *-și* nu este aci decât continuarea reflexivului *sibi*: *Nu poate să cunoască cineva pre sineși* [„se ipsum“, obvald. „sets“] *bine, de nu va cunoaște întâiu pre ziditoriuul său* (a. 1713), Gaster, *Chr.* II ^{5/5}; *nu are întru sineși* [„se ipsum“] *cap sau margine* (a. 1775), *ib.* ^{107/23}; *să nu mă arăt adinsă mineș* [„me ipsum“, obvald. „mets“] *iubitriu* (a. 1642) *ib.* I ^{9/20}; *nu poçu eu să facu de mineș* [„me ipsum“] *nimica* (a. 1669), *ib.* ^{183/9}; *ce amu osândești altul, tineșă* [„te ipsum“, obvald. „tets“] *osândești* (ca. a. 1569—75), *ib.* *^{13/8}.

Astăzi am zice în asemenea cazuri *sine însuși*, *mine însumi*, *tine însuși*. Chiar faptul că *-și* pierde aci în loc să câștige tot mai mult teren, pe urma dispariției lui *mineși* etc., dovedește că nu avem de a face în cazul acesta cu o inovațiune datorită unei influențe slave, ci cu un element ale cărui vechi rosturi nu se mai prea simt, pentru că a fost confundat, din cauza unei perfecte asămănări formale, cu un alt element (*-și* < *ipsi* = *și* > *sibi*). Ne mai reprezentând cu destulă claritate funcțiunea sa de altă dată, alte formule vin să-i ia locul.

Acest *-și* < *ipsi(s)* devenind un element conjunct invariabil, s'a izolat de *însu* < *ipsum* și conștiința vechilor legături dintre aceste forme s'a desființat. De aceea s'a putut spune și *elu* (*tu*, *eu*) *însuși* în loc de *elu* (*tu*, *eu*) *însu*, ba această nouă compoziție a fost chiar foarte necesară din clipa în care *însu*, primind funcțiunea de pronume personal sau substantivându-se, nu mai avea înțelesul vechiu al lui *ipse* (cfr. *veșre duhu sântu spriș și*, Cod. Vor. ^{3/3}, *puseră mâșrule sprișu*, *ib.* ^{32/10}, etc. etc.). Luând apoi *mie-mi*, *ție-ți* etc. locul lui **mie-și*, **ție-și* etc., precum am văzut,

1) Th. Gartner, *Handb. der rätrom. Sprache und Literatur*, pag. 219.

s'a diferențiat prin analogie și *însu-mi*, *însu-ți*, *înși-ne*, *înși-vă* de *însuși* și *înșiși*, dar până astăzi aceste două forme din urmă se mai întrebuințează și pentru persoana 1-a și a 2-a: *eu însu-mi pre mine mă voi învie* (ca. a. 1600—1650), Gaster, *Chr.* I ^{188/28}, iară tu... *fîndu însu-ți supt putearea acelora* (a. 1644) *ib.* ^{113/21}, *Domnul însuși-i purta-i* (a. 1577), *ib.* ^{15/17}, *înși-ne pre noi știm* (a. 1614), *ib.* ^{44/31}, *lepădați înși-vă dinătru voi pe cela ce-i rău* (ante 1618), *ib.* ^{46/22}, *ceia ce să spurcă înșiși pre sine* (ante 1618), *ib.* ^{46/40}, dar *Doftore, vindecă-te pe tine însuși*, Zanne, P. V 270, etc.

Forma *însuși* restringându-se tot mai mult pentru pers. a 3-a, pentru celelalte două persoane întrebuințându-se formele nouă *însu-mi*, *însu-ți*, s'a putut face chiar și din *sineși* o formă de pers. 1-a, înlocuindu-i-se terminațiune *-și* prin *-mi*: *nu poču eu să facu de sine-mă nimică* (a. 1698), Gaster, *Chr.* I ^{316/22}. Aci *sine-mă* ține deci locul lui *mineș*, pentru care se zice astăzi *mine însu-mi*.

Când din cauza confuziunii dintre *-și* < *ipsi(s)* și *-și* < *sibi* au apărut forme ca *mie-mi*, *ție-ți* etc., uzul trebuia să șovăie mai întâiu între acestea și formele mai vechi **mie-și*, **ție-și* etc. *Sie-și* având în totdeauna funcțiune reflexivă, a putut să se producă în acea epocă o diferențiere între formele **mie-și* etc. și *mie-mi* etc., de pe urma căreia cele dintăiu au fost întrebuințate la început mai mult ca reflexive. De aci *-și* s'a putut generaliza ca terminațiune a pronumelui personal, când acesta era reflexiv, deci când însemna aceeași persoană ca și subiectul propozițiunii. În limba vechea asemenea reflexive par să fi fost foarte frecvente: *pământul de eluș rodeaște* (a. 1648), Gaster, *Chr.* I ^{123/12}, *Cine ș-au zădit luiș casă pre năsăp...?* (ca. a. 1750), *ib.* II ^{62/37}, *lumina ačasta a focului toată asemenea iaste eiși* (a. 1775) *ib.* ^{107/23} *unii și mângăitori au numit pre eiș păgânește* (a. 1765) *ib.* ^{79/26}, *împărțiră veșmintele meale lorușū* (a. 1579), *ib.* I ^{21/37}, cfr. *se čară dela Dumnedzeu măncare șie Ps. Șch.* ^{338/6}, unde *Coresi* are *lorușū* pentru *șie* ¹).

Bulgărescul *sam-si* îl reproduce astfel, după toate probabilitățile, întocmai pe rom. *însuși* și este o mărturie vie a confuziunii care s'a făcut între *-și* < *ipsi* și *-și* < *sibi*. Odată ce

¹) I. A. Candrea, *Psalt. Scheiană*, II pg. 215. Cfr. exemplele citate mai sus în cari *lui-și* e înlocuit de *Coresi* prin *șie*.

s'au stabilit oarecari raporturi de influență între pronumele slavon și pronumele românesc, desigur că s'a putut face și o apropiere oarecare între rom. *-și* < *sic* și slav. *-j*, precum spuneam mai sus. O asemenea apropiere poate să fi înlesnit sau promovat trecerea lui *-și* de la pronume la adverb, dar și motivele hotărtoare pentru această generalizare a lui *-și* se găsesc înlăuntrul limbii românești. Paralelismul între *acel*, *acela* pe de o parte și *atunci*, *atuncia* s. *aci*, *acia* etc. pe de altă parte, l-a făcut cu putință pe *atunceși* „chiar atunci“ s. *aciași* „chiar aci“ etc., analog *același* „chiar acela“, „idem“. Lui *acel*, *acela*, *același* îi corespunde deci întocmai *aci*, *acia*, *aciași* etc. Înainte de toate să nu uităm însă că *ipse* putea să însoțească adverbele și în latinește. Candrea are prin urmare toată dreptatea, dacă ne trimite la lat. *nunc ipsum* și mai face comparația și cu germ. *daselbst*. Adevărat că *ipsum* ar fi trebuit să dea *-s(u)*, dar explicarea înlocuirii acestuia prin *-și* nu ne mai face nici o dificultate. Și arom. *maș(i)*, *măș(i)* „numai“ pare a fi format cu același *-și* < *ipse*.

P. S. Printre notele care trebuiau să intre în studiul meu asupra lui *Ille ca articol antepus* din numărul trecut al acestei reviste, articol al cărui subsol creștea mereu în cursul tipăririi, s'au strecurat vro două omisiuni. Fac la locul acesta cuvenita rectificare. Între „articolele mărunte“ din DR III se găsesc două pagini (798—799: *Genitive feminine formate cu articolul prepozițiv*) semnate de C. L a c e a, de toată importanța pentru lămurirea unor amănunte din cursul studiului meu. Astfel procliticul *ei*, resp. *ii*, *i* s. *ii* nu este atestat numai pentru regiunea Orăștiei, în Maramureș și Moldova, cum spuneam în nota mea de pe pag. 255, ci se găsește și astăzi încă și în județele Solnoc-Dobâca și Bistrița-Năsăud, vecine cu Maramureșul, sub forma de *i* resp. *ii*. C. Lacea ne comunică din comuna Olpret de pe Valea-Someșului (jud. Solnoc-Dobâca) următoarele trei exemple cu *i*: *Dâmbu' i cioară*, numele unui deal, *Râpa i Pătorii*, numele unei râpe, și *pizda i țigancă*, numele plantei „Lamium purpureum, franc. ortie-rouge, germ. Purpurrote Taubnessel“, iar din comuna Runcu (jud. Bistrița-Năsăud) alte trei exemple cu *ii*: *Fântâna ii Mărine*, *Valea ii Cuboaie* și *Iuonu ii Ane*.

Sânt de perfect acord cu C. Lacea în ce privește explicarea

articolului enclitic al substantivelor în construcții ca *i Pătorii* în loc de **i Pătora*, articol care a apărut sub influența genetivelor de tipul *Anii* (d. p. în *fata Anii*), când „nu s'a mai simțit funcțiunea gramaticală a lui *i* la formarea genetivului“.

La genetivele cu articolul antepus, citate din vechi documente moldovenești după I. Tanoviceanu, trebuie adăugat în nota mea de pe pag. 250 *jacul îi los* din traducerea românească a lui Herodot de pe la 1650, iar în nota 1 de pe pag. 253 *Vutus, vrajă ai Litus*, din același text, exemple relevate de V. Bogrea în DR III, pg. 407, și amintite, după el, și de C. Lacea.

Al. Procopovici

RĂZEȘ

(DESPRE CUVÂNT ȘI INSTITUȚIE)

Cuvântul însemnând o instituție socială, cercetarea originii lui prezintă un deosebit interes. S'au dat, până acum, mai multe etimologii, pe cari nu le cred convingătoare. Voi încerca, în cele ce urmează, să dau o nouă etimologie a acestui cuvânt.

Să trecem mai întâi în revistă explicațiile date până acum originii acestui cuvânt. D-l N. Iorga în *Geschichte des rumänischen Volkes*, I 333 și II 85 derivă pe *răzăși* dela *rază* cu înțelesul francezului *rayon*. D-l Giuglea (DR.I 496) acceptă această etimologie punând pe *răzăși* în legătura cu **raz* < lat. *radium*. Tot dela latinescul *radius* pornia și d-l Longinescu (*Pravila Moldovei din vremea lui Vasile Lupu p. V. Iași 1912*), ajungând la un românesc *raz*, iar de aici prin derivație la verbul *a se răzi* = *a se învecina*. Acest verb e atestat, cum arată d-l Longinescu, într'un document muntenesc din 28 Aprilie 1785: „având eu împreună cu fratele meu Istodor 150 stânjeni de moșie hotărâți, aleși, în moșia Zăgăi, care stânjeni *se răzesc* cu moșia d-lui Didoviță“.

Derivarea cuvântului *răzeș* dela *rază* întâmpină mai întâi o dificultate de formă. Am aștepta un **răzaș* precum avem *clăcaș*: *clacă*, *părtaș*: *parte*, *frunțaș*: *frunte*, *pălmaș*: *palmă*, etc. Nici din punct de vedere semantic derivația nu este lipsită de obiecțiune. Pentru limba română veche nu e atestat cuvântul *rază* cu înțelesul fr. *rayon* = compartiment, regiune. Acest înțeles este un neologism și-l întâlnim abia în literatura modernă.

La baza derivației celeilalte: *radium* < **raz*, stă ideea de învecinare, de despărțire prin **raz*, cum spune d-l Giuglea l. c., dar acel **raz* cu înțeles de *hotar*, *linie de despărțire* nu s'a păstrat în limba română. Verbul *a se răzi* din citatul muntenesc al d-lui Longinescu este prea izolat pentru a putea dovedi existența lui *raz*, dela care ar fi fost derivat și care ar fi dat pe de altă parte derivatul moldovenesc *răzeș*, iar *razor* este prea